O‘ZBEKISTONNING TOG‘LI HUDUDLARDA REKREATSION MASKANLARNI TASHKIL ETISH

Jo‘raboyev Asilbek Tolibjon o‘g‘li

Fag‘ona politexnika institute tayanch doktoranti, O‘zbekiston,
asjura10@gmail.com

ANOTATSIYA: Ushbu maqolada O‘zbekistonning tog‘li hududlarida kurort majmualarini tashkil etishga tavsiyalar bayon qilingan. Respublikaning tog‘ kurortlaridagi qulay muhitlarni to‘g‘ri tanlash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. O‘zbekistonning tog‘li hududlarida rekreatsion maskanlarini tashkillash uchun ajratilgan hududlarning o‘lchami va yashilligiga, majmuaning kattaligiga va kurort tarkibiga kiradimi yoki yo‘qligiga qarab farqlanishi hamda dam olish maskanining funktsional foydalanish va tabiiy sharoitlar bo‘yicha tahlili qilingan hamda tavsiyalar berilgan.

KALIT SO‘ZLAR: Rekreatsion maskanlari, Katabatik shamollar, Tog‘ yonbag‘irlari, Ekspressivlik, Go‘zallik, Iqlim.

KIRISH

Bugungi kunda Respublikamizning aholini sog‘lom turmush tarzi va ishchilarning farovonligi va salomatligi to‘g‘risidagi chora-tadbirlar qatro qonunlar haftaning ish kuni qisqarishiga, aholining moddiy va madaniy darajasining muttasil yuksalishiga olib kelmoqda. Yaqin kelajakda yillik haq to‘lanadigan tashkilotlarda ta’tillarning kuni uzaytirilishi yoki yiliga ikki marta ta’tilning joriy etilishi uzoq va qisqa muddatli ta’tillar uchun yanada qulay sharoitlar yaratadi. Shu munosabat bilan aholining mamlakat dam olish tizimini oqilona tashkil etish masalasi dolzarb muammolardan biriga aylanib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktyabrdagi PQ-4477-son qarori bilan tasdiqlangan 2019-2030-yillarda Respublikamizning “yashil” iqtisodiyotga o‘tish Strategiyasida iqlim o‘zgarishiga moslashish va ularni yumshatish, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish va tabiiy landshaftlarni asrash bo‘yicha bir qator vazifalar ko‘rsatilgan. Dam olish maskanining optimal sig‘imini belgilovchi omillar quyidagilardir: dam olish uchun qulay hududning kattaligi, transportning qulayligi, madaniy va maishiy xizmatlarning qulayligi, geologik va seysmik xususiyatlar va boshqalar. Amalda, rekreatsiya zonalarining hududiy resurslariga muvofiq, ularning sig‘imi sezilarli darajada farq qilishi mumkin.

Shu bilan birga, O‘zbekistonda dam olish maskanlarini loyihalash, qurish va ulardan foydalanish tahlili aholining dam olish maskanlari, iqlimiy, balneologik sanatoriyalar, shuningdek, sport va turistik sog‘lomlashtirish muassasalari bilan ta’minlanmaganligini ko‘rsatadi. Respublikada qishloq mehmonxonalari, pansionatlar, yozgi dam olish shaharchalari kabi muassasalar mutlaqo yo‘q. Qishloq aholisi va bolali oilalarning hordiq chiqarishiga kam e’tibor qaratilmoqda. Mavjud dam olish maskanlari fondi asosan vaqtinchalik inshootlarda joylashgan yoki o‘z-o‘zidan qurilgan, yagona bosh rejasiz, kichik quvvatga ega. Barcha qurilish bo‘limlar tomonidan, qisman, tarqoq amalga oshiriladi, buning natijasida mablag‘lar tarqoq, kurort hududidan asossiz foydalanish, eng muhimi, dam oluvchilarning arzon, qulay va rang-barang dam olishga bo‘lgan ehtiyojlari qoniqarsiz holda tashkil etilmoqda. Shu sababli, hozirgi vaqtda O‘zbekiston aholisining ommaviy dam olishini ta’minlash muammosini amaliy hal etish uchun dam olishni tashkil etishning eskirgan shakllarini o‘zgartirish zarurati paydo bo‘lmoqda.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tog‘li hududlarda rekreatsion maskanlarni yaratishda ko‘rib chiqilayotgan elementlardan ko‘rsatilgan tamoyillarga muvofiq foydalanilganda, umuman tasviriy san’atni ham, xususan, me’moriy muhit dizaynini shakllantirish maqsadiga erishiladi. Shuni ta’kidlash kerakki, ushbu formulada ushbu maqsadning “uchligi” go‘zallik, ekspressivlik va funksionallikdan iborat [1]. Me’mor loyihalashda go‘zallik “chiroyli” tushunchasini birinchi o‘ringa qo‘yib, shuningdek, “kuch” tushunchasini “ekspressivlik” bilan almashtirilishi shundan dalolat beradiki, fazoviy-ekologik kontekstda bu atama faqat “kuch ifodasi” sifatida talqin qilinishi mumkin.

Go‘zallik (*chiroyli*) - bu yerda yaxshi tashkillangan va jozibali obyektlar yoki joylarni belgilash uchun ishlatiladigan atama. Ko‘pchilik go‘zallikni mukammal va kamdan-kam erishilgan sifat ramzi sifatida belgilaydi. Go‘zallikning juda oddiy ta’rifi “o‘rgatilgan ko‘z va quloqqa yoqimli fazilatlarning birligi” [1]. Bu falsafiy toifani turli davr va xalqlarning mutafakkirlari, ijodkorlari o‘ziga xos tarzda tasavvur qilgan. Estetika go‘zallik falsafasini o‘rganadi. Uning maxsus terminologiyasini chuqur tushunish nafaqat mavzuni yaxshiroq tushunishga, balki o‘z estetik taassurotlaringizni aniq ifodalashga yoki tavsiflashga imkon beradi.

Butun shakllangan tabiiy-antropogen muhitning ushbu sifatini tushunishning eng yaxshi usullaridan biri mavhum me’moriy shakllar tiliga aylantirilgan hikoya va she’riy metaforalardan foydalanishdir. Bunday holda, har safar fazoviy rejalashtirish “euritmia” siga erishish kerak. Ushbu unutilgan atamani qo‘llash o‘rganilayotgan obyektning murakkab tabiati - atrof-muhitning ichki qismi bilan izohlanadi, uning bir qator fazilatlari vaqt va makonda rivojlanayotgan san’at sohalari faqat vizual va tarixiy “bog‘lanishi” da aniqlanadi.

Evritmiya, Vitruviyning fikriga ko‘ra (D. Barbaro sharhi bilan), “chiroyli ko‘rinish va birgalikda birlashtirilgan a’zolarning tegishli shaklidan iborat. Har bir mohir asar o‘z yakuniga yetguncha, satrdan satr o‘rnini, eng yaxshi uyg‘unliklar bilan almashadigan eng go‘zal she’rga o‘xshatish kerak; musiqada ham, me’morchilikda ham bu go‘zal uslub nafosat va rohatning onasi evritmiya deb ataladi” [2].

Shunday qilib, ko‘lamli masalalarni muhokama qilishda, zamonaviy me’mor va qadimgi me’mor tezda umumiy til topadi. Biroq, kompozitsiyani baholashda asosiy va keng qamrovli mezon uyg‘unlik va go‘zallikdir. Vitruviy kompozitsiya haqida aytgan hamma narsa uni yorqin emas, misli ko‘rilmagan, shov-shuvli emas - go‘zal qilishga qaratilgan [3].

Ekspressivlik - Uyning ma’lum bir turini tanlash, uni jihozlash va ichki bezatish masalasiga yondashishning eng yaxshi usullaridan biri bu unda ma’lum bir g‘oya yoki mavzuning mavjudligini ifoda etishga harakat qilishdir. Ularning o‘lchamidan qat'i nazar, eng qiziqarli interyerlar tom ma’noda qandaydir g‘oya bilan to‘ldirilgan interyerlardir. Shu sababli, uyning va uning ichki makonining ifodaliligi diqqat bilan ko‘rib chiqilishi kerak. Ekspressivlikni[1] tavsiflashda ko‘pincha uyning xarakteri yoki yuzi kabi atamalar qo‘llaniladi. Biroq, ekspressivlik so‘zi afzalroqdir, chunki u “xarakter” dan ko‘ra ko‘proq darajada hissiy munosabatni uyg‘otadi, shuningdek, “yuz” so‘zida mavjud bo‘lgan inson tabiatining ishorasini olib tashlaydi [1].

Funktsionallik - Zamonaviy uy bizga yangi mashina kabi xizmat qilishi, o‘z egalarini barcha qulayliklar bilan ta’minlashi kerak. O‘tmishda yaxshi ishlagan an’anaviy uslubdagi uylar bugungi kunda ba’zan qulay bo‘lmasligi mumkin. Yangi uylarni yaratishda ularning funksionalligini qurbon qilish mumkin emas. O‘zining “foydalanuvchilarini” dam olish va stressdan xalos bo‘lish uchun qulayliklar yoki imkoniyatlar bilan ta’minlamaydigan interyerni qoniqarli deb hisoblash mumkin emas. Albatta, ba’zida funksiya tashqi ko‘rinish, asl tasvir uchun o‘zgartirilishi yoki fonga o‘tkazilishi mumkin. Go‘zallik, ifodalilik va funksionallikning yaqin birlashuvigina idealga olib

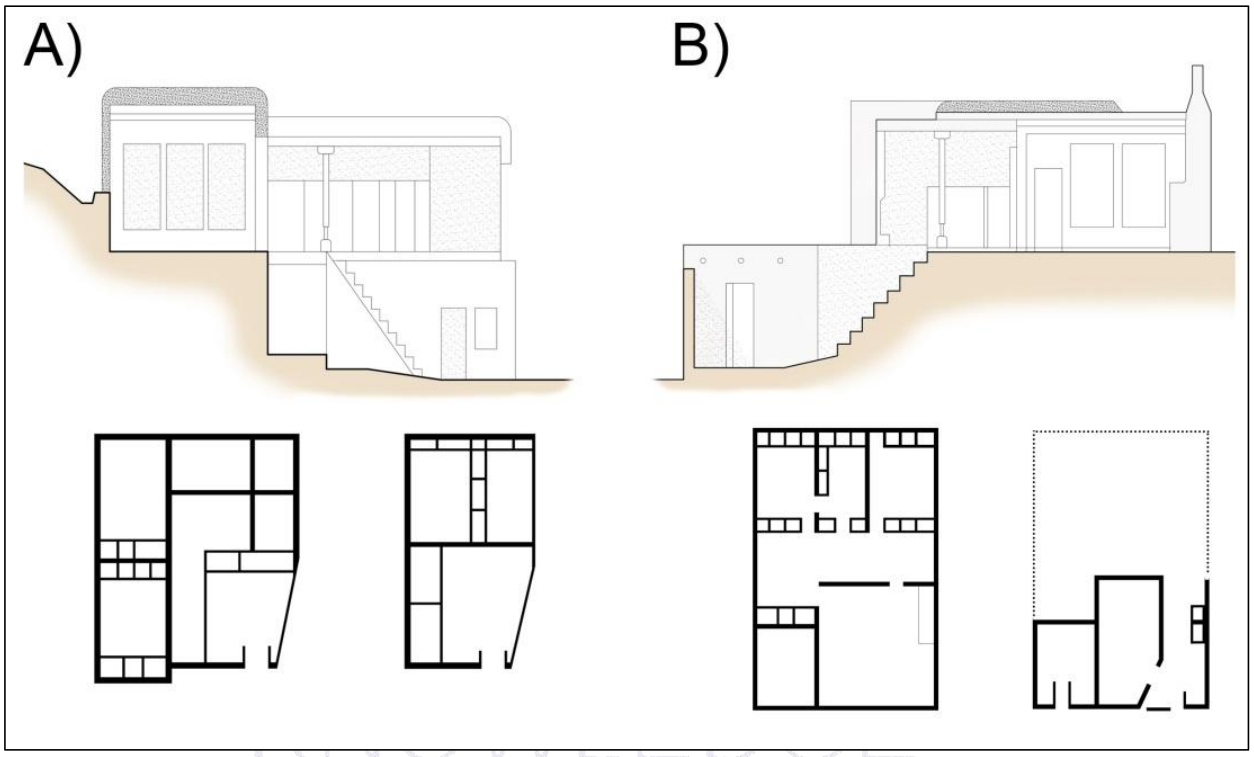
[1] Ekspressivlik (lotincha: ifodalanish, namoyon bo‘lish) — har xil individlarda ma’lum gen allelining fenotipik namoyon bo‘lish darajasi.

kelishi mumkin. Tog‘ landshaftlarida yopiq joylarni me’moriy tartibga solishda bunday birlikka erishish ushbu tadqiqotning asosiy maqsadlaridan biridir.

Rekreatsion tizimlarni yaratish nazariyasini ishlab chiqishda rivojlangan hududlarda tog‘ landshaftlari mavjud bo‘lgan mamlakat sifatida O‘zbekistonning tabiiy-antropogen muhitining shakllanishi misolida amalga oshirilgani bejiz emas. Vodiylar va havzalarning ko‘p yoki kamroq yopiq orografik shakllanishlarining ko‘pligi va xilma-xilligi atrof-muhitning tabiiy, iqlimiy va landshaft sharoitlarini hisobga olgan holda antropogen muhitni loyihalashning ishlab chiqilgan tipologik asoslarini belgilab berdi.

Shuningdek, janubiy O‘zbekistonning tog‘li hududlarining tepalik cho‘qqilarida yoki mayin yon bag‘irlarida joylashgan qadimiy aholi punktlarida (Shohimardon va boshqalar) boshqa turdagi taraqqiyotning shakllanishini ham ta’kidlash lozim.

Pomir-Oloyda yerlarida o‘rta asrlarda qurilgan ko‘plab tosh uylar tog‘li Kavkaz turar-joylari bilan konstruktiv, me’moriy va rejalashtirish yechimlarida umumiylik mavjud edi. Bu qishloqlar ko‘pincha tog‘ yonbag‘irlarida, daralarda, tog‘ daryolari va ariqlar yaqinida joylashgan. Aholi punktlarining tuzilishini tashkil etgan Pomir tipidagi uylar bitta baland tekis tom ostida yashash xonalari va maishiy xonalarni joylashtirishi bilan ajralib turardi.

1-rasm. Tog‘li hudud aholi turar joyiga misol (Muksinov R.D. 2002).

Ushbu rasmda **A** - tipik Pomir turar joyining uchastkasi va rejalari; B - kaminli Pomir uyining ko‘ndalang kesimi va rejalari.

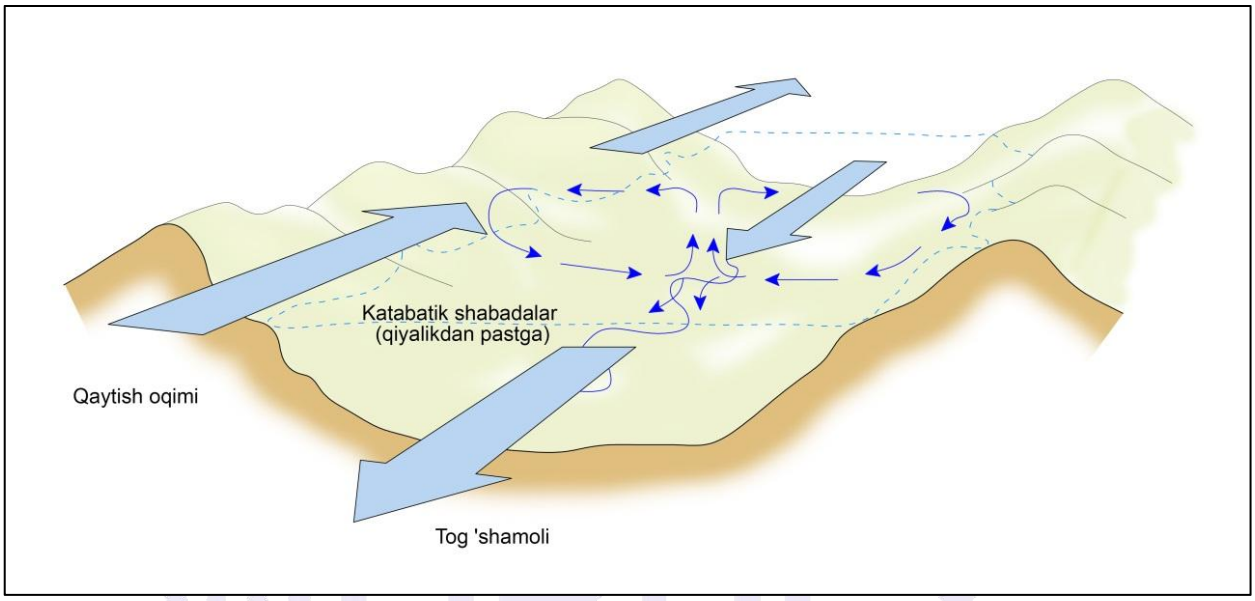
Bu yerda Farg‘ona tipidagi yassi tomili uylar keng tarqalgan. Bu turar-joy atrofi bilan o‘ralgan kichik manor edi uch tomondan devor, uning ichida odatda bir qavatli turar joy xo‘jalik inshootlari bo‘lgan uy va unga tutash yer maydonchasi bor edi. Uyning janubiy devor bo‘ylab yashash xonalari, omborxona va ayvondan iborat edi. Xona oynalari, qoida tariqasida, ayvonga qarab joylashgan.

Arxitektura muhitinig landshaft-dizayn yondashuvini batafsilroq va vizual tarzda taqdim etish uchun Farg‘ona viloyati tog‘li hududlaridagi aholi punktlari va dam olish maskanlari misolida tabiiy-antropogen muhit shakllanishining turli jihatlarini ko‘rib chiqish zarur.

Alp landshaftlarining eng toza havosi bo‘lgan chuqur tog‘li hududlarda hosil bo‘lgan tog‘ oldi

vodiylarining yuqorida aytib o‘tilgan katabatik[2] shamollari tog‘-vodiy aylanishining ta'siriga ko‘ra erta tongda yon bag‘irlardan vodiyga “oqadi”. Bu jarayonni yozda namlangan salqin, toza havoning o‘ziga xos “daryolari”ga o‘xshatish mumkin, bu Markaziy Osiyodagi bir qator tog‘ vodiylarining issiq-quruq iqlimi sharoitida muhimdir. Ushbu “daryolar” eng yaxshi dezinfektsiyalash xususiyatlariga ega, ammo bu turdagi shamol oqimi turli orografik va landshaft to‘siqlari ta’sirida osongina tarqab ketadi (yo‘q qilinadi, bo‘laklarga bo‘linadi). Farg‘ona viloyati Shohimardon hududi va uning atrofi janubiy va janubi-g‘arbiy yo‘nalishlarda katabatik tog‘ oqimi bilan ajralib turadi:

- katabatik shamol suv oqimiga o‘xshaydi: yer yuzasining qiyaligi 2-3% dan kam bo‘lsa, uning tezligi keskin susayadi, shuning uchun Shohimardonni markaziy va Farg‘ona viloyatining janubiy qismlarida sovuq havo “ko‘llari” paydo bo‘ladi;
- hududning markaziy qismida shamol tezligining morfologik sharoitga ko‘ra susayishi havo massasi oqimi chizig‘i uzunligining oshishi natijasida yuzaga keladi;
- oqim yo‘lini uzaytirish oqayotgan havo massalarining fizik hajmining oshishiga yordam beradi, bu janubiy va janubi-sharqiy yo‘nalishlarda shamollar oqimining traektoriyasi bo‘ylab qiyalikning pastki qismida turg‘unlik jarayonlari ehtimolining oshishiga olib keladi [5].

2-rasm. Katabatik shamolning harakat sxemasi

Kundalik tsiklda qarama-qarshi yo‘nalishdagi shamollarning davriy o‘zgarishi (tog‘-vodiy sirkulyatsiyasi hodisasi) ta’siri ostida aniq ifodalangan turg‘un xususiyatlarga ega zaif o‘zgaruvchan havo qatlami, havo ifloslanishi va harorat-orografik inversiyalarning sezilarli kontsentratsiyasi mavjud.

Ko‘rib chiqilayotgan hudud ustidagi atmosfera jarayonlarini o‘rganish harorat-orografik inversiya fenomenini aniqladi. Inversiyalar atmosfera havosining vertikal harakatlanishini oldini oladi, bu esa havo ifloslanishi uchun yuqori potentsial yaratadi; tez-tez tinchlanish va past (2-3 m/s) havo tezligi inversiyalarning davom etishiga yordam beradi.

XULOSALAR

[2] Tunda havo tepaliklar yoki tog'lar yonbag'rida harakatlanib, tekislik tomon harakatlanishni davom etib vodiylarga tushadi. Ushbu turdagi oqim katabatik shamol deyiladi (yunon tilidan kelib chiqqan va "pastga" degan ma'noni anglatadi).

Shunday qilib, dam olishning samaradorligi, kurort hududi va obyektlaridan foydalanishning oqilonaligi ko‘p jihatdan hududining aeratsiyasi va asosiy ustun yo‘nalishlarda shamol oqimlarining relyef yuzasining plastisivligi bilan bog‘liq.

Dam olish maskanining tog‘ oldi-vodiysidagi joylashuvi va orografiyasining o‘ziga xosligi rekreatsiya hududining ayrim qismlarida aeratsiya rejimlarining farqini belgilaydi. Eng qulay shamollatish sharoitlari 3% ga yaqin nishabli baland yerlarda yaratilgan. Nisbatan yaxshi havo aylantirilgan bu joylarda havoning sirt qatlamida inversiya va ifloslanishning to‘planishi kamroq darajada sodir bo‘ladi, chunki bu yerda atmosferada turg‘unlik kamroq seziladi.

Dam olish maskanlarining markaziy qismida morfologik xususiyatlaridan kelib chiqib yuqoridagi tamoyillar ya’ni go‘zallik, ekspressivlik, funksionallikdan to‘g‘ri foydalanilgan holda rekreantlarga qulay muhit yaratilishi turgan gap.

Farg‘ona shahrining shimoliy, shimoli-g‘arbiy va g‘arbiy hududlari g‘arbiy yo‘nalishdagi shamollarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydigan, lekin janubiy yo‘nalishlarning eng qulay shamollarining kirib kelishiga to‘sqinlik qiladigan orografik sharoitlar bilan ajralib turadi. Shaharning bu hududlarida inversiya hodisalari, ayniqsa qishda tez-tez kuzatiladi.

Relyef sharoitlari, aeratsiya sxemalari va rivojlanish turlari asosida shaharning alohida hududlarini kompleks iqlimiy-ekologik baholash shaharsozlik yechimlarini ishlab chiqishga tabaqalashtirilgan yondashuv va rejalashtirishdagi cheklovlar Farg‘ona shahri uchun turli maqsadlardagi shahar hududlarini rivojlantirish va obodonlashtirish uchun asos bo‘lishi kerak.

REFERNCES

1. Rutt A. H. Home Furnishing. - New York, London, Sydney: John Whiley & Sons, 1966.-380 P.: II.

2. Десять книг об архитектуре М.Витрувия, переведенные и комментированные Даниэле Барбаро / Пер. А.И.Венедиктова, В.П.Зубова, Ф.А.Петровского; Вступ.ст.и примеч. В.П.Зубова. - М.: Изд-во Всесоюзной акад. архитектуры, 1938 - 478 b.

3. Кордо Н. Витрувий и современность // Архитектура СССР. - 1971. - №10.-С. 26-27.

4. Муксинова Р.Д. Архитектура народного жилища Кыргызстана XIX-начала XX в. (традиции, типология, региональные особенности). - Автореф.дис. .канд.архитектуры/ Каз.головная архит.-строит.академия, КазГАСА - Алматы, 2002.

5. Смирнов Ю.Н. «АРХИТЕКТУРНОЕ ФОРМИРОВАНИЕ ПРИРОДНО-АНТРОПОГЕННОЙ СРЕДЫ КИРГИЗИИ» Бишкек 2005г.

6. Салимов Ориф Муслимович, & Журабоев Асилбек Толибжонович (2018). Роль рекреационных зон в городской структуре (на примере города Ферганы). Проблемы современной науки и образования, (12 (132)), 107-110.

7. Jo‘Raboyev, A. T. O. G. (2022). PRINCIPLES OF ORGANIZING RECREATION SPACES IN THE MOUNTAIN REGIONS OF UZBEKISTAN. European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies, 2(12), 248-253.

8. Toshpulatova, Barchinoy Ravshanovna , Nurmatov, Doniyor Olimjon Ugli, & Juraboyev, Asilbek Tolibjon Ugli (2022). TARIXIY SHAHARLARNI QAYTA QURISH VA SHAHARSOZLIK JARAYONLARINI TAKOMILLASHTIRISH. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 2 (3), 81-87. doi: 10.5281/zenodo.6503641

9. Zikirov, Muhammadsolih Solievich, & Zhuraboev, Asilbek Tolibzhonovich (2022). СОВРЕМЕННЫЕ ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ АРХИТЕКТУРНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ ЗАСТРОЙКИ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 2 (10), 43-49.